

ساحت تن، عالم نشانه-معنا و پدیدارشناسی حضور: جستاری انتقادی بر تن و معنا اثر ژاک فونتنی

دکتر رضا رضایی^۱

استادیار زبان‌شناسی، دانشگاه یاسوج، ایران

(تاریخ دریافت: ۳ اسفندماه ۱۳۹۹؛ تاریخ پذیرش: ۲۵ شهریورماه ۱۴۰۰)

طی دو دهه گذشته در اکثر گفتمان‌های رایج علوم انسانی، تن موضوعی همیشه حاضر بوده است؛ تاریخ، جامعه‌شناسی، زبان‌شناسی، بوطیقا^۲، انسان‌شناسی^۳، فلسفه، علوم ارتباطات و بازاریابی از میان دیگر حوزه‌ها از این مفهوم همواره در راستای تجدید حیات و به‌روز بودن بهره‌مند شده‌اند. تن و معنا^۴ اثر ژاک فونتنی^۵ از جمله آثار منتشرشده در این رویکرد به نوعی با تحولات نظری مفهوم نشانه از بدو عنوان کتاب مانند دیگر آثار منتشرشده در این رویکرد تا رویکردهای نوین و امروزی در تحلیل پدایش آن در سنت نشانه‌شناسی ساختگرایی سوسوری تا رویکردهای نوین و امروزی در تحلیل نشانه‌شناسی در ارتباط است. حال این سوال در نشانه‌شناسی مطرح است: چرا و چگونه مفهوم تن در نشانه‌شناسی جایگاه خود را یافته است؟ در جستار پیش‌رو، نگارنده علاوه بر معرفی و توصیف اثر در پی واکاوی مباحث مطرح است.

کلیدواژه‌ها: تن، معنا، پدیدارشناسی حضور، ژاک فونتنی، نشانه‌شناسی.

¹E-mail: reza.rezaei1@yu.ac.ir

².La poétique

³.L'anthropologie

⁴.Corps et sens

⁵. Jacques Fontanille (۱۹۴۸-): نشانه -معناشناس فرانسوی

مقدمه

جایگاه تن در فرآیند نشانه-معنایی

حین فرآیند نشانه-معنایی به نوعی با کارکرد نشانه‌شناختی ابتدایی که بین عالم برونی و درونی ادراک برقرار است و منجر به تولید سطح صورت^۱ و سطح محتوی^۲ شده مواجهیم. این ساختار منطقی و سلسله مراتبی از ارکان تشکیل‌دهنده و ضروری نشانه-شناسی ایزه‌محور و کلاسیک است. نتایج نظری چنین رویکردی بلافاصله بر این امر صحنه می‌گذارد که سطح صورت و یا محتوی فاقد هرگونه مقوله‌ای از پیش تعیین شده هستند. چنین رویکردی پیرامون اشکال مختلف نشانه-شناسی ایزه‌محور و هر کدام از گفته‌پردازی‌هایی که حامل آن است صادق است و در نهایت تنها لایه‌هایی از کاربرد زبانی-نشانه‌ای می‌تواند موجد این نکته باشند که این یا آن صورت بیشتر با حوزه بیان در ارتباط است یا محتوی. امکان برقراری چنین ارتباطی حتی در سطوح قراردادی نشانه‌شناسی ایزه‌محور مانند گفتمان‌های شفاهی-نوشتاری، نظام‌های جدید نیمه نمادین که برای هر گفتمان عینی رابطه بین سطح صورت و سطح محتوا را بازتعریف می‌کند به‌عنوان شاهدهی بر این مدعا کارایی دارد. در واقع هر کدام از این جابه‌جایی‌ها بیانگر عملیات نشانه-معنایی هستند؛ اعمال نشانه‌شناختی تمام‌عیار، که مسئولیت تمایز و تثبیت بین دو تابع از نقش‌های پایه نشانه‌شناختی را به عهده دارند. در واقع، اگر می‌توان تمایز بین سطح صورت و محتوی را در هر زمان جابه‌جا کرد به این دلیل است که نسبت صور درون احساسی^۳ و برون احساسی^۴ تنها به‌واسطه موضع‌گیری جسمانه عملی است و عالم احساس را با مرزی خیالی، گذرا و کاملاً اثرگذار جلوه می‌دهد؛ چرا که آن را به امری معنادار و قابل فهم بدل می‌کند. از سوی دیگر، بایستی پذیرفت که کارکرد نشانه‌شناختی به شیوه‌ای تفکیک ناپذیر به تمایز بین جسم و غیرجسم (جسمانه و آنچه که او نیست) و به بیان دیگر، تمایزی که در آن جسمانه خود عملگر است مرتبط است. این چنین است که در ساحت اول مفهوم (تن-کنشگر) تعریف می‌شود.

کنش‌گر به‌مثابه تن

در ادامه با مسئله‌ای دوگانه مواجهیم؛ بدین ترتیب که باید از یک سو متوجه حضور کنش‌گر به‌مثابه تن شد و از سوی دیگر مولفه‌های تن به عنوان کنش‌گر را باید به لحاظ نشانه‌شناختی واکاوی کنیم. فهم این دو نکته بی‌شک از یک سو مستلزم آزمودن عواقب شکلی از کنش‌گر است که دیگر صوری نیست و پذیرای این امر است که نقش‌های آن در تحولات روایی از سوی ویژگی‌های مربوط به جسم

^۱ .L'unité d'expression

^۲ . L'unité de contenu

^۳ .Les figures interoceptifs

^۴ .Les figures exteroceptifs

یعنی مواد، نیرو؛ لایه مبنا و انرژی تعیین می‌شود. حال این پرسش مطرح است تحت چه فرآیندها و شرایطی تن در قالب کنش‌گر ایفای نقش می‌کند؟ بی‌شک، این کنش‌گر یا متعلق به ساحت گفته‌پردازی^۱ است یا کنش‌گری روایی در گفته^۲.

در پاسخ به سوال فوق می‌توان فرض را بر این گذاشت: هنگامی که کنش‌گر را نه به‌عنوان عنصری از نظم موجود در همنشینی صوری (همانطور که در سنت پروپ^۳ و کاریست آن در قصه‌های عامیانه روسی مطرح است) که بر مبنای تعداد محمول‌های متوالی از یک طبقه از گزاره‌های محاسبه شده در نظر بگیریم - کنش‌گری که آن را به عنوان تن در نظر می‌گیریم بر اساس جسم و شکل جسمانی آن شکل گرفته و مأمّن و بردار، نیرو و مقاومت‌هایی است که در اعمال دگرگون‌کننده حالات اشیا مشارکت دارند و موجب پویایی روند مورد نظر می‌شوند. این دو مفهوم با یکدیگر سازگاری ندارند؛ چرا که ویژگی‌های مربوط به نیرو و مقاومت جسمانی در نظم همنشینی که یک کنش‌گر را به طبقه‌ای از گزاره‌های روایی متصل می‌کند مشارکت دارند.

از یک سو، در اثر حاضر فوتنتی بین جسم و جسمانه^۴ نیز تمایز قائل می‌شود؛ بدین ترتیب که جسم نوعی جوهرمادی است که دارای انرژی دگرگون‌کننده است. همین ابزار و عناوین نظری دوگانه (جسم - جسمانه) به تن اجازه داده تا در عین حال که مرکز ارجاعات این دگرگونی‌ها و حالات اشیا معنادار است، مرکز موضع‌گیری نشانه‌ای اولیه بوده و در عمل دگرگونی و تغییر حالات زنجیره گفتمانی مشارکت کرده یا در برابر آن مقاومت کند. بدین ترتیب، تن ساحت گفته‌پردازی تمام عیار است؛ از یک سو همچون نیروی مقاومت و از سوی دیگر به عنوان موضع ارجاع؛ قسمتی از گستره که براساس آن این گستره را می‌توان سازماندهی کرد. بدین ترتیب تن همزمان پایه و بنیان عمل ارجاع و هسته حسی - حرکتی^۵ تجربه نشانه‌شناختی است. از سوی دیگر جسمانه هویتی است که در جریان فرآیند نشانه - معنایی و با اجماع دو سطح صورت و محتوای زبانی و همچنین با لحاظ اهمیت محور همنشینی در نشانه‌شناسی ابژه - محور به‌ویژه در زمان و مکان ساخته و پرداخته می‌شود.

با لحاظ یک نظام قراردادی و مستحکم؛ این جسم را که نیرو وارد می‌کند، مقاومت می‌کند و ارجاع می‌دهد "جسم" و "جسمانه" را که جهت می‌دهد، هدایت می‌کند و بوجود می‌آورد در تولیدات نشانه - معنایی "خود" می‌نامیم.

¹ L'instance de l'énonciation

² L'énoncé

³ Vladimmir Propp

⁴ Le corps propre

⁵ Le sensori-moteur

درست همانطور که اوسوالد دوکرو^۱ به آن اشاره می‌کند موضع "من" در گفته پرداززی برخاسته از کنش‌گر گفتار است: "گویشوری این چنین"؛ شخصی که بیان می‌کند؛ گاهی عاجز از بیان است؛ فریاد می‌کشد و... همچنین به دلیل موضع‌گیری است که او مسئول آن است؛ نقطه‌ی عطف مختصات گفتمانی و تمامی محاسبات تنیدگی‌های گفتمانی است. "من" همزمان به مثابه مرکز ارجاع اشاره‌ای^۲، مرکز حسی سحرکتی^۳ و احساس ناب که تابع فشاره تنش‌های اعمال شده در حوزه حضور است تجلی می‌یابد. در عوض "خود" درطول فرآیند همنشینی ساخته و پرداخته فعالیت تولیدی در نشانه‌شناسی ایزه محور است. "خود" همچنین تابع جایگزین مطرح از سوی پل ریکور^۴ است: از یک سو، ساختی است متکی بر تکرار و پوشش که هویت کنش‌گر را به واسطه شباهت تأیید می‌کند (خود - همانی)^۵ و از سوی دیگر ساختی است مبتنی بر پیوست و استمرار یک‌جانبه که علیرغم تعامل با غیریت (دیگری) با هویت در ارتباط است (خود - دیگری)^۶.

دو ساحت "من" و "خود" کنش‌گر به صورت پیش فرض و متقابل تعریف می‌شوند: "خود" بخشی از کنش‌گر است که "من" در قالب شکلی پویا فراقینی می‌کند: "من بخشی" از کنش‌گر است که "خود" در حال ساخت به آن ارجاع می‌دهد. "من" برای "خود" نیرو و مقاومتی را که به او اجازه می‌دهد در مرحله "شدن" قرار بگیرد مهیا می‌کند. "خود" برای من انعکاسی را که برای سنجش خود حین تغییرات لازم دارد بدست می‌دهد. "من" برای "خود" مسئله‌ای را مطرح می‌کند که از حل آن دست نمی‌کشد. "من" جابه‌جا می‌شود؛ تغییر شکل می‌دهد و مقاومت می‌کند و خود را از مواجهه با غیریت خود باز می‌دارد، مسئله‌ای که "خود" سعی در حل آن دارد چه با تکرار و شباهت، چه با غایت مستمر و محفوظ. "من و خود" از برخی جهات جدایی ناپذیراند؛ آن‌ها پشت و روی یک هستار هستند: تن - کنشگر.

1. Oswald Ducrot (1930) : زبان‌شناس فرانسوی و نظریه پرداز حوزه تحلیل گفتمان و گفته پرداززی :

2. Centre déictique

3. Centre sensi-motrice

4. Paul Ricoeur

5. Soi-idem

^۱ هویتی که با جنبه‌های ماندگار خود سرو کار دارد، جنبه‌ی «خود-همانی» هویت را برجسته جلوه می‌دهد. هر کنشگر می‌تواند خود را با ویژگی‌های خاصی که دارد نشان دهد. هنگامی که که چنین شکلی از هویت برای هر فرد کفایت کند. هویت مبتنی بر «خود-همانی» است و نیازی به تغییر ماهیت ندارد. اما هویتی که بر گذر از خود و نزدیک شدن به «دیگری» با تغییر در شکل و تصویر خود اصرار متکی است، هویت «دگر-محور» است.

معرفی و توصیف اثر

ژاک فونتنی کتاب حاضر را در دو بخش به نگارش درآورده است که هر بخش شامل چندین فصل است. بخش اول و فصول مطرح به کلیات نظری و مفاهیمی از قبیل ساحت گفته پرداززی؛^۱ کنشگر؛^۲ تن؛ تن کنشگر؛ تن در فرآیند نشانه معنایی؛ لغزش‌های زبانی؛^۳ تن و حوزه‌های حساس؛^۴ نوع شناسی انواع حسی در تحلیل نشانه معنایی و... اختصاص یافته است. بخش دوم و فصول مربوط به آن نیز به نوبه خود مفاهیم بنیادین تن (جسم) از قبیل جسمانه و پوشش جسمانی؛ کارکردها و اشکال صوری تن؛ اشکال مختلف رد^۵ (که ردپایی از واقعیت است)؛ صور تن و اشکال مختلف رد و... را معرفی می‌کند. در تعریف رد ذکر این نکته حائز اهمیت است که اشیاء هم به این دلیل که به نوعی نمایانگر تن (جسم) کنشگر یا بیانگر حضور او هستند به سطح نشانه ارتقا می‌یابند. انعکاس حضور کنشگر در اشیاء مسبب این تغییر است. به این ترتیب رد یا اثر کنشگر در دنیای پیرامون باقی مانده و آنها را معنادار می‌کند. به زعم امبرتو اکو^۶ رد یا اثر به این دلیل که دالی است که هدایتگر ما به سمت مدلول است نشانه نامیده می‌شود. پس چیزی از جسم جدا شده و بر جایی به جا مانده است. به همین دلیل رد به واسطه انفصال از سوژه محقق^۷؛ حافظه آنچه از آن منفصل شده را در خود حفظ نموده است. کتاب پیش رو هر آنچه را مورد نیاز پژوهشگر پیرامون نقش تن در تولیدات نشانه معنایی است با تمام جزئیات پیش روی او قرار می‌دهد. فصل آخر این بخش همچون پیکره‌ای است برای تحلیل در این چهارچوب نظری که شامل تحلیل‌هایی است از حوزه‌های نقاشی و هنر پتینه^۸.

تحلیل و بررسی محتوایی اثر

با لحاظ مولفه‌ها و ابعاد آموزشی از قبیل جامعیت و تناسب محتوا و با توجه به اهداف درسی و همچنین مطابقت اثر با آخرین سر فصل‌های مصوب رشته نشانه شناسی، تناسب مطالب با سطح علمی

^۱ L'instance de l'énonciation

^۲ L'actant

^۳ Le lapsus

^۴ Le corps et les champs sensibles

^۵ L'empreinte

^۶ Umberto Eco

^۷ Le sujet réalisé

: پتینه کاری هنر کهنه کردن اجسام و کارهای هنری با بهره‌گیری از رنگ و بافت و ایجاد نمایی کهنه و فرسوده شده یا اکسید شده است در این هنر، با کمک رنگ‌های پوشاننده، روشن کننده و تیره کننده و مات کننده به اشیاء حالتی فرسوده، خورده شده و کهنه داده می‌شود.

^۸ La patine

مخاطبان و غیره تن و معنا را می‌توان از چند جنبه مورد واکاوی قرار داد. بی‌شک جامعیت این اثر همانگونه که شرح آن رفت مدیون نگارش منسجم آن است که در هر فصل ساحت تن و نقش آن در حوزه‌های متنوع علوم انسانی به کمک مثال‌های روشن و با لحاظ نقش نشانه‌ای آن تشریح شده است. در هر بخش نویسنده با ارجاعات متعدد به حجم عظیمی از پژوهش‌های انجام شده در این حوزه سعی در بسط نظری مطالب مطرح داشته که خود به نوعی نقطه قوت نظری اثر است. اما آنچه در نگاه اول و پس از مطالعه اثر حائز اهمیت است توجه به این نکته است که "تن و معنا" را نمی‌توان به عنوان درسنامه‌ای برای دانشجویانی که آشنایی چندانی با نشانه‌شناسی ندارند در نظر گرفت آن هم به دلیل پیچیدگی، تنوع و در هم تنیدگی سیر تحولات نظریه‌های نشانه‌شناسی و ویژگی بینارشته‌ای آن با دیگر حوزه‌های علوم انسانی و همچنین دیگر علوم که بسیاری از مطالب را به صورت پیش فرض انگاشته است. بنابراین در حوزه نشانه‌شناسی و با توجه به سطح علمی مخاطبان به خصوص در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد منابع متعددی را می‌توان مبنا قرار داد که می‌توانند بنیان‌های نظری را نزد خوانندگان تقویت کند. اثر پیش رو از این لحاظ حائز اهمیت است که می‌توان آن را متناسب با نیازهای علمی و کاربردی کشور برای تمامی رشته‌های علوم انسانی در نظر گرفت که طیف وسیعی از دانشجویان رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی را مخاطب خود قرار دهد.

ارزیابی نهایی اثر

با ارائه و بسط مفهوم تن در تجزیه و تحلیل‌های نشانه‌شناختی به نوعی ذهنیت خواننده کنجکاو به حوزه پدیدارشناسی در تجزیه و تحلیل‌های فلسفی پیرامون زبان به طور اعم و معنا به طور اخص گره می‌خورد. بر اساس این تعریف؛ از یک سو تن پایگاهی است که منشاء نمادهای گوناگون به شمار می‌رود و از سوی دیگر جایگاهی است که هستی تمامی کنش‌های ما در گرو آن است. چنین تنی (جسمی) بی‌شک مرکز اصلی همه جریان‌های حسی - حرکتی سوژه‌ای است که با دنیا وارد تعامل حسی - ادراکی شده است. کنش گری که وارد بازی سلب / ایجاب؛ طرد / پذیرش؛ پیوست / گسست؛ تایید / انکار و حضور / غیاب می‌شود. تنی که حائلی است بین دنیای برون و دنیای درون. بنابراین بسط مفهوم تن در حوزه نشانه‌شناسی در این جا قابل توجیح است. موریس مرلوپونتی¹؛ فیلسوف پدیدار شناس فرانسوی چگونگی حضور کنش‌گر و تن معنادار را در جهان هستی تابع سه فرآیند نشانه‌گیری؛ فعالیت حسی - حرکتی؛ و هدف مندی می‌داند و آن‌ها را چون اشکالی از حرکت در دنیا معرفی کرده که به صورت مستمر بین ما و دنیا در حرکت است. با این اوصاف و با طرح این مفاهیم نظری؛ کتاب حاضر از چند لحاظ در خور توجه است؛ یکی از این جهت که اثری است به قلم یکی از

¹ Maurice Merleau Ponty

مشهورترین شارحان و نظریه پردازان حال حاضر مکتب نشانه شناسی پاریس^۱ و سنت نشانه شناسی بارت^۲ و گرمس^۳ و نشانه -معناشناسی نوین که آثار؛ اندیشه‌ها و نظراتش در تمامی حوزه‌های تحلیل نشانه -معناشناختی گفتمان از جایگاهی بی بدیل برخوردار است. از سوی دیگر نویسنده با دقت نظر و موشکافی به واکاوی زمینه و زمانه مباحث مطرح پیرامون مفهوم و جایگاه تن در علوم انسانی؛ علوم زبان و ارتباطات و بالاخص نشانه شناسی پرداخته است. دست آخر اینکه کتاب پیش رو به نوعی به عنوان چارچوبی نظری و ابزاری کارآمد در باب تحلیل نشانه -معناشناختی محدوده وسیعی از گفتمان‌ها قابل استفاده است. کتاب حاضر مملو است از متون (نوشتاری / شفاهی) که نویسنده از آنها به منظور تجزیه و تحلیل جایگاه و نقش نشانه -معناشناختی تن بهره جسته است. بنابراین خواننده و یا مخاطب اثر پیش رو بایستی با ارکان اصلی رویکرد نشانه -معناشناسی در تحلیل گفتمان آشنایی کامل داشته باشد چرا که در غیر این صورت فهم مطالب مطرح شده در آن غیر ممکن است.

References

منابع

شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۹). "مطالعه نشانه - معناشناختی زیبایی شناسی در گفتمان ادبی"، *نقل شده در مجموعه مقالات نخستین و دومین هم اندیشی زبان شناسی و مطالعات بینارشته ای: ادبیات و هنر، به کوشش فرهنگد ساسانی، تهران: زیر نظر معاونت علمی - پژوهشی فرهنگستان هنر: ۱۲۹-۱۴۷.*

- Coquet, Jean.Claude.(1991). Réalité et principe d'immanence. *Langages*, (103), 23-35.
- Fontanille , J.(2004) *Séma et soma. Les figures du corps*. Paris: Maisonneuve et Larose.
- Fontanille, J. (2015). *Corps et sens*. Paris : presses universitaires de France.
- Hjelmslev, L. (1945). *Prolégomènes à une théorie du langage: suivi de La structure fondamentale du langage*; traduit de l'anglais par Anne-Marie Léonard. Paris: Les Éditions de Minuit.

¹ . Sémiotique ; l'école de Paris

² .R. Barhtes

³ A.J. Greimas

Instance of Body, Universe of Sign Meaning and Phenomenology of Presence: A Critical Essay on “*Le Corps Et Sens*” By Jacques Fontanille

Reza Rezaei¹

Assistant professor of linguistics, Yasouj University, Yasouj, Iran.

(Received: 21 February 2021; Accepted: 16 September 2021)

Over the past two decades, and in dominant discourses of Humanities, the body has always been present; History, sociology, linguistics, poetics, anthropology, philosophy, communication sciences and marketing, among others, have always benefited from this concept. “*Le corps et sens*” by Jacques Fontanille is one of the most significant works ever written in this field. The title of the book, like other works published in this approach, goes in some way in line with the theoretical developments of the concept of sign from its creation in the tradition of structural and Saussurean semiotics to modern approaches to semiotic analysis. In this step a question arises in the field: why and how did the concept of the body find its place in semiotics and can it be excluded from its field of study? In this article, in addition to present and describe the work, the author seeks to critically analyze the issues.

Keywords: Body, Meaning, Phenomenology of Presence, Jacques Fontanille, Semiotics.

¹ E-mail: reza.rezaeil@yu.ac.ir